

նախընթացաբար, Յոյներուն հանդէպ վերապահութիւն մը եւ մինչեւ իսկ անվստահութիւն մը, հիմա աւելի հասկացողութիւն եւ համաձայնելու տրամադրութիւնը շեշտուած կը տեսնուի:

Ալեքս այնքան խանդավառ էր Ներսէսի պատասխաններէն՝ որ, ինչպէս ըսինք, ստիպեց զինք դրաւոր պատասխան մը տալու, որպէսզի կարենար հետը տանիլ եւ կայսեր ներկայացնել: Ներսէս տեղւոյն վրայ շարադրեց յոյն կառավարիչին դրաւոր տասը հարցումներուն պատասխանները եւ անոր յանձնեց: Ասիկա կը պատահէր Մամեստիոյ մէջ, Հայոց ՈԺԴ Թուականին, այն է 1165ին⁷⁰, որմէ ետք՝ Ներսէս Օշինի հետ կը վերադառնար Լամբրոն, հոն ալ քիչ մը ատեն մնալու: Արդ, այս պարագան ինքնին կը յայտնէ՝ թէ Օշին պատահաբար չէ որ մինչեւ Մամեստիա ընկերացած էր Ներսէսի, այլ կը հետապնդէր իր նպատակը՝ հանդիպում ստեղծելու Ալեքսի հետ. եւ պէտք է ըսել թէ Օշին յաջողեցաւ իր ծրագրին մէջ⁷¹:

Ներսէսի առաքելութիւնն ալ կրկնակի յաջողութեամբ պսակուած էր, եւ կրնար վերադառնալ Հռոմկլայ, ուր իրեն կը սպասէր տարէց եղբայրը Գրիգորիս. որ իր գոհունակութիւնը ուրիշ լաւագոյն կերպով չէր կրնար յայտնել, բայց եթէ ստիպելով եղբայրը՝ որ այլեւս յանձն առնէ կաթողիկոսական պաշտօնը: Ներսէս, թէեւ դժուարաւ, բայց ի վերջոյ պարտաւորուած աստուածային կամքին տեսութենէն, յանձն կ'առնէր զայն, եւ Գրիգորիս զինք կը ձեռնադրէր 1166 թուականի Ծաղկազարդի օրը, որ այդ տարին հանդիպած էր Ապրիլ 17ին: Երեք ամիս ետք՝ Գրիգորիս կը կնքէր իր մահականացուն, մինակ թողլով իր անգուղական եղբայրը եւ գործակիցը, Հայոց Հայրապետական դահլին վրայ:

(Շար. 2)

Հ. ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՆԵԱՆ

6

70. Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Ընդհանրական, անդ, էջ 87: (Նամակին վերնագրին մէջ):

71. Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Ընդհանրական, անդ, էջ 107:

ՈՍԿԱՆ ՎՐԴ. ԵՐԵՒԱՆՑԻ

ԵՒ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ԼՈՒՍԱԽՈՐ ԷՋ ՄԸ

ԺԷ. ԴԱՐՈՒ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԷՆ

1

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՓՈՐՁԵՐ

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐ

Յակոբ Մեղապարտ ճանչցուած է իբրեւ ռահվիրայ հայ տպագրութեան: Ան, հաւանօրէն տեղական տպարանի մը մէջ՝ որ ծանօթ է D. I. Z. A. նշանադրողով՝, Վենետիկ, 1512-1513 թուականներուն, ուրիշներու համաձայն 1509էն սկսած՝ հրատարակեց հայերէն առաջին տպագիր մատենները. Սաղմոսարան (?), Ուրբաթագիրք, Պատարագատետր, Աղթարք, Պարգատումար, Տաղարան²: Ու կը լռէ այդ տպարանը, գէթ հայ գիրքերուն համար:

Մեղապարտէն ետք հռչակուած է Թոխաթեցի կամ Եւդակիացի Արգաթ Դպիրը, որ իբր նուիրակ Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոս Միքայէլ Սեբաստացիի՝ պատգամաւորութեան մը ձեռնարկեց 1562ին, ներկայանալու Հռոմի Սրբգ. Քահանայապետին: Արդար Հռոմէն անցաւ:

1. Հ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԵՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ D. I. Z. A. նշանադրող մեկնարանած է հետեւեալ ձեւով. Democrito Italiano - Zacomo Armeno: Տե՛ս Հայկական առաջին տպարանի հիմնադիրը Դեմոկրիտոս Թերրաչիմա, «Բազմավէպ», ՀԱ (1913), Թ. 11-12 (Հայկական Յոբելեան), էջ 108-121:
2. Ռ. ԻՇԵԱՆԵԱՆ, նորը հայ հմագոյն տպագրութիւնների վերաբերեալ, «Բանբեր» Մատենադարանի, Թ. 7, էջ 275-298 (Երեւան ՀՍՍՀ ԳԱ Հրտ., 1964): Հայ հմագոյն տպագրութիւնների ժամանակագրութեան հարցի շուրջը, «Բանբեր» Մատենադարանի, Թ. 8, էջ 183-189 (Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրտ., 1967): Ն. Եպս. ՄՈՎԱԿԱՆ, Հայերէն հմագոյն տպագրութիւնները, «Միտն», 1965, Թ. 3, էջ 86: ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ, Հայ առաջին վաստակաւոր տպագրիչները, «Միտն», 1966, Թ. 2-3, էջ 116-120: ԱՐՏԱՇԷՍ ՏԵՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ, Հայ տպագրութեան մատակարարները՝ Մեղապարտ Յակոբ, «Հասկ», 1966, Թ. 3-5, էջ 123-138:

Աղարիա Կաթողիկոս, իր յիշեալ նամակին մէջ, կը յաւելու հուսկ՝ թէ Հռոմ կը դրկէր, հայ Աստուածաշունչի տպագրութեան համար, Յովհաննէս Եպիսկոպոսը, որուն իբր ընկեր կ'ըլլային Գրիգոր սարկաւազը, քանի մը հայ պատանիներ ալ իբր ուսանող. ասոնք հետեւին պիտի բերէին օրինակ մըն ալ հայ Աստուածաշունչէն, որպէսզի Ս. Պապը անոր տպագրութիւնը ընել տար: Կաթողիկոսը գիտակից է թէ նման ձեռնարկ մը մեծածախս է, բայց իր նամակով կը վստահի Սրբոյ. Պապին առատաձեռնութեան վրայ, որուն երջանկութիւնը կը կայանայ «ի բազում շահս հոգեւորս», ու կը յաւելու թէ այսպիսի գործի համար օգտակար պիտի ըլլայ իր փոխանորդը՝ Յովհաննէս Եպիսկոպոս, Գրիգոր սարկաւազին հետ. նաեւ Արքար Դպիրի որդին՝ Սուլթանշահ, Մարգո Անդոնիօ, որ Հռոմ կը գտնուէր: Յովհաննէս Եպիսկոպոսը հաւանօրէն Տէրգնցին է, երէց՝ որ Եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըլլալու է աւելի ուշ:

Իսկապէս, 1583ի Յունուար 27ին, Տէր Յովհաննէս Տէրգնցին Հռոմէն նամակ մը կը գրէ Երուսաղէմի Դաւիթ պաւլոսի Պատրիարքին, ի դիմաց հռոմէական հայ գաղութին, որուն մէջ է ու կը ստորագրէ նաեւ Սուլթանշահ (= Մարգո Անդոնիօ), վերակացու տիտղոսով: Աղարիա Կաթողիկոս, ինչպէս դրաւոր ալ կը յայտարարէր, անտարակոյս՝ աչքի առջեւ ունէր այսպէս գործին կապուած դժուարութիւնները, եւ թէ որոնց գործակցութեան վրայ դրած էր իր յոյսը⁸:

Լէօ, յետ ըսելու թէ Աղարիա Կաթողիկոսին նամակը գրուած ատեն վախճանած էր Գրիգոր Պապը, 1585ի Ապրիլ 10ին, դառն շեշտով մը կը յաւելու՝ թէ Հռոմ ո'չ հայ դպրոց կը բացուէր, ո'չ Աստուածաշունչը լոյս կը տեսնէր, ո'չ ալ քաղաքական օգնութիւն կը տրուէր Հայոց՝ «գայլերու մէջ ոչխարներուն»․ մինչդեռ «Աղարիայի թղթերը զգուշութեամբ կը պահուէին վատիկանի գրադարանին մէջ, իբրեւ ապացոյց որ Հայերը ընդունել են կաթողիկոսութիւն...»⁹:

Շիտակ չէ, սակայն, թէ դպրոց չէ բացուած. բացուած է, բայց ուշ: Պատճառը. Գրիգոր ԺԳ. Պապի մահով՝ վատիկանի դանձարանը պարպուած էր. յաջորդող երեսունեւութը տարիներու միջոցին՝ վեց Պապեր անոր յաջորդեցին, մինչեւ Ուրբանոս Ը. (1623-1644), եւ այնքան սակաւատեւ եղաւ իւրաքանչիւրին իշխանութեան տեւողութիւնը, որ այդ խնդրով չկրցան զբաղիլ: Այնուհանդերձ, Հռոմ, հայ մանկութեան համար դպրոցի մը բացման հարցը չէր մոռցուած: Պաշտօնական շրջանակները անով զբաղած են. արդէն իսկ

8. Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ, Հայապատում, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1902, Հտ. Գ., էջ 291-301:
9. ԼԵՕ, Հայկական տպագրութիւն, Թիֆլիս, 1904, Հտ. Ա., էջ 108:

ԺԷ. դարուն սկիզբը ատիկա կորիզային վիճակի մէջ գոյութիւն ունէր¹⁰: Սիմէոն Լեհացին 1611ին առ այդ կը վկայէ: Հուսկ՝ Ուրբանոս Ը. 1627ին հիմնեց խոստացուած վարժարանը, որ իր անունով «Ուրբանեան» ալ կոչուեցաւ, եւ աւելի ընդարձակուած ծրագրով՝ քան ինչ որ նախատեսած էր Գրիգոր ԺԳ: Հայ պատանիներու համար վերապահուած էր հոն քանի մը տասնեակ ուսանողի տեղ:

Ահաւասիկ, ԺԶ. դարուն վերջին քառորդին, հայ Աստուածաշունչին տպագրութեան նուիրեալներուն ձեռնարկները:

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ՏՊԱՐԱՆԸ

Հայ տպարան մը հիմնելու լուսամիտ ծրագիրն ունեցան, յաջորդաբար, Զուղայեցիները, որոնք Հռոմի մէջ զայն հաստատել առաջարկեցին, միջնորդութեամբ Սպահանի Կարմեղեան կրօնաւոր Հ. Յովհաննէս Թադէոսի: Հռոմի Հաւատաստիւնի Ս. Ժողովը, 1630ի ընթացքին, իր պաշտօնական նիստերուն քննութեան ենթարկեց հարցը: Զուղայի հայ վաճառականները իրենց վրայ կը ստանձնէին ատոր ծախքերը: Առաջադիր նպատակներէն մէկն էր տպել տալ մանաւանդ Աստուածաշունչ գիրքը:

Առ այս, յիշեալ Ս. Ժողովը սահմանեց մասնաժողով, քննելու համար խնդիրը. առաջին նիստը տեղի ունեցաւ 1630ի Յունիս 23ին: Որոշումը այն եղաւ՝ որ հայ Աստուածաշունչի տպագրութեան համար հարկ էր կանխապէս քննել տալ նոյն ինքն հայ Թարգմանութիւնը, ինչ որ Ս. Ժողովը կը դնէր գործնական մեծ դժուարութիւններու առջեւ: Մասնագէտներ հարկաւոր էին:

Խաչատուր Վրդ. Կեսարացին, երբ իբր նուիրակ Մովսէս Գ. Կաթողիկոսին, 1630 թուին դէպի Արեւմուտք եկաւ, Լվովի հայ թեմին հարցերուն առնչութեամբ, հրահանգ ունէր Լվովէն անցնիլ Հռոմ, ու կարմեղեան Հ. Յովհաննէս Թադէոսին հետ միասնաբար հետապնդել հոն, բացի հայազգի դպրանոցէ մը, նաեւ հայ տպարանի մը հիմնարկութիւնը: Բայց մինչ Լվովի թեմին չփոթը չունեցաւ իր խաղաղաւէտ ելքը, զանց ըրաւ դէպի Հռոմ իր ուղեւորութիւնը եւ ուղիղ էջմիածին վերադարձաւ¹¹:

Երբ հայ վաճառականներուն այդ ծրագիրը չիրականացաւ, հաշիւ տառնեակ մը տարի յետոյ, Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքը, առաջինը պիտի ըլլար, հայ միջավայրի մէջ ու նաեւ ամբողջ Միջին Արեւելքի մէջ, տպարանի մը մուտքը իրագործողը:

10. Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ, Մովսէս Գ. Տաքեւացի, Վիեննա (Ազգ. Մտնդ. ՃԼԲ), 1936, էջ 390-401:
11. ԱՅԳ, էջ 269-275:

Այս ձեռնարկը կը պարտինք թաշատուր Վրդ. Կեսարացիին ու իր ձեռնասուն աշակերտներուն:

Պարսկաստանի հեռավոր մէկ անկիւնը, զուրկ տպագրական արուեստի արեւմտեան դիւրութիւններէն, կը հիմնուի, վանքի մը մէջ, հայ տպարան մը, որ ամէն ինչ, մինչեւ իսկ մեղանը, իրենք պէտք էին պատրաստել:

Սոյն տպարանը 1638-1642 տարիներուն, Փիլիպպոս Կաթողիկոսի օրով, լոյս հանեց Սաղմոսարան, Հարանց Վարժ, Խորհրդատետր, ապա Ժամագիրք Ատենի: Եղաւ տպագրական ինքնավարութեան փորձ մը, որ աւա՛ղ երկար չտեւեց: Այդ քանի մը տարիներու ընթացքին լոյս տեսած գրքերու Յիշատակարանները կու տան մեզի զուսպ տեղեկութիւններ գլխաւոր դերակատարներու մասին¹²:

Ի մէջ այլոց, Ատենա Ժամագիրքի Յիշատակարանը կարեւոր տեղեկութիւններ կը հաղորդէ մեզի Յովհաննէս Վրդ. Զուղայեցիի մասին: Սա աշակերտ թաշատուր Վրդ. Կեսարացիի, այս վերջինէս կը զրկուի դէպի Արեւմուտք, որպէսզի սորվի նախ տպագրական արուեստին դաշտինքները, դանոնք Հայոց մէջ մտցնելու համար: Յիշատակարանը կ'ըսէ՝ թէ Յովհաննէս Վրդ. «... գնացեալ շրջի յաշխարհին լատինացոց, որպէսզի ուսեալ ի նոցանէ եւ եկեալ ուղղեսցէ եւ հաստատեսցէ զսա ի մէջ Հայաստանեաց» այսինքն՝ տպագրական արուեստը: Այս Յովհաննէս Վրդ.ին կը հայի, հաւանօրէն, այն ակնարկը՝ զոր Հաւատաստիւնի Ս. Ժողովը, իր նամակով, 1633ի Սեպտ. 3ին, կ'ուղղէ առ Հ. Եմիդիօ Պորտուլի, որպէսզի լատին լեզուն դասաւանդէ Յովհաննէս Վրդ.ին, որ Մովսէս Կաթողիկոսին աշակերտն է, որպէսզի երբ բացուի Հռոմի ծրագրուած հայ դպրանոցը, Յովհաննէս Վրդ. հոն դասաւանդէ հայ աշակերտներուն¹³:

Յիշեալ Յովհաննէս Վրդ.ը երկար ժամանակ դեղերեցաւ Արեւմուտք: Իր ձուլել տուած տառերով տպեց Սաղմոս, Լիվոնոյ, 1643 թուին: Նոր Զուղա վերադարձին՝ վախճանած գտաւ իր վարդապետը, թաշատուր Կեսարացին: Իսկ իր ձեռնարկը բախեցաւ պահպանողական դասակարգին ընդդիմութեան: Հազիւ տպած Գիրք Տումարաց որ եւ Պարգաւորմար (1647), մինչ ձեռք զարկաւ Աստուածաշունչի տպագրութեան (1650), առաջին թերթերը հազիւ աւարտած, հակառակութիւններէ ընկճուած՝ հեռացաւ ու գնաց էջմիածին:

Զաքարիա Սարկաւազ, իր Պատմութեան մէջ, անդրադոյն տեղեկութիւններ կու տայ Յովհաննէս Վրդ. Զուղայեցիի մասին. թէ ան

12. ՄԻՆԱՍԵԱՆ ԼԵՒՈՆ Գ., Նոր Զուղայի տպարանն ու իր տպագրած գրքերը, Նոր Զուղա, տպ. «Ս. Ամենափրկիչ» վանքի, 1972, էջ 18-36: ԱՐԱՅ ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ, Յուցակ եւ Յիշատակարաններ Հայ հմատիպ գրքերու, «Սիոն», 1966, Թ. 2-3, էջ 147-149:

13. Հ. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆԵԱՆ, Մովս. Գ. Տաք. էջ 402:

որդի էր էդկար Բթոչին, եւ աշակերտ թաշատուր Վրդ. Կեսարացիին, որուն հրամանով Արեւմուտք գացած է, իր իսկ բացատրութեամբ՝ «ի Յոանգատուն», «եւ ուսաւ զտպագրութիւն եւ դարձաւ յԱսպահան, առ վրդ.ն թաշատուր, եւ հաստատեցին անդ ի Զուղայ զտպարան եւ տպեցին զգիրս բազումս»:

Այնուհետեւ Յովհաննէս Վրդ. էջմիածին կ'անցնի, ուր Փիլիպպոս Կաթողիկոս զինք եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ ու կ'առաքէ Հին Զուղա, իբր առաջնորդ վանքի. «եւ նա գնացեալ կայր անդ եւ հովուէր զհնազանդեալս իւր»:

Իր առաջնորդական պաշտօնին կատարման մէջ, մինչ տաճիկէ մը առեւանդուած հայ աղջիկ մը կ'ազատէր, յետ անոր փրկադինը հաստեցանելու եւ իր հօրը վերադարձնելու, առեւանդողը վրէժը կը լուծէր վարդապետը սպաննելով, «եւ այսպէս եղեւ մահ Յովհաննէս վրդ.ին... ընդ մարտիրոսս ընկալցի մահ նորա, քանզի վասն ազատելոյ զհոգի քրիստոնէի եղեւ մահ նորա», կը գրէ Զաքարիա¹⁴:

ԺԵ. ԴԱՐՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

ԺԵ. դարուն առաջին կէսին տակաւին կը շարունակուի Հայ-Հռոմ ջանքերը ի խնդիր հայ Աստուածաշունչի տպագրութեան: Թէ՛ էջմիածին Աթոռին եւ թէ՛ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքներուն կողմէ:

Հաւատաստիւնի դիւանին մէջ կը հանդիպինք 1632ի Փետրուար 3ին գումարուած նիստին, որ կը զեկուցուի թէ Յովհաննէս հայադգի քահանայ մը՝ Անկիւրացին, որ լատին շրջանակներուն մէջ ճանչցուած է Յովհաննէս Մովինօ կամ Մովինի մականունով, Թարգման Վեներեական Հանրապետութեան, Զմիւռնիոյ մէջ, հետամուտ է Աստուածաշունչի տպագրութեան: Ան նամակով մը կ'առաջարկէ Կարդինալ Ուրալդինին՝ որ Հռոմ տպել տայ հայ Աստուածաշունչը, որպէսզի, կ'ըսէ, ուրիշներ չձեռնարկեն անոր՝ հերետիկոս Հովանտայի մէջ:

Նոյն տարին, Յուլիսի 24ին, դարձեալ միեւնոյն հարցը կը դուրս գայ Ս. Ժողովի գումարումներու ընթացքին. ուստի Կարդինալը կը վճռէ հարցը լրջօրէն նկատի առնել, ու նաեւ թելադրել աղերսարկու Մովինոյին, որ ջանայ առժամապէս գրել Նախիջևանի հայադգի Դոմինիկեան Հայրերուն, Օգոստինոս արքեպիսկոպոսին, որպէսզի փութացնէ իրմէն առաջարկուած հայ Աստուածաշունչի աշխարհաբար Թարգմանութիւնը, զոր ունէին վաւգատա լատին Թարգմանութեան համապատասխան:

14. ԶԱԳԱՐԻԱ ՍԱՐԿԱՎԱԶ, Պատմագրութիւն եւ կարգ քաղաւորաց Պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 64: Հմտ. նաեւ «Սիոն», 1966, Թ. 2-3, էջ 113:

1634 թուականի Յունիս 5ին, յիշեալ Ս. Ժողովի նիստին մէջ, կը ծանուցուի թէ Յովհաննէս Խուլ, Պոլսոյ Պատրիարքը, որ Հռոմ փոխադրուած էր, վախճանած է Սրբուհի Մարիամ Եգիպտացիի հայ հոգեւորան մէջ. եւ թէ Ուրբանոս Ը. Պապին կտակած է իր սեփական հայ Աստուածաշունչը, որպէսզի ան հոգար ատոր տպագրութիւնը՝ Հռոմի մէջ¹⁵:

Այդ տարիներուն՝ Հռոմի մէջ, Աստուածաշունչի տպագրութեան աչքառու նուիրեալը, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքներու նուիրակ՝ Մովսէս, Յովհաննէս Երէց Անկիւրացին է: Ո՞վ է այս երէցը: Ահա՛ ինչ որ իր մասին կը հետեւի իր իսկ գրութենէն՝ որ մեղի ծանօթ է.

1633ի Յունիս 24ին, շատ հաւանաբար Պոլիսէն Հռոմ, գրելով իրեն ծանօթ անձի մը, անոր կը հաղորդէ թէ Պոլիս կը սպասուի Գրիգոր Վրդ. Կեսարացիի ժամանումին, ընկերակցութեամբ Երուսաղէմի Եպիսկոպոսին, ինչպէս նաեւ Կարապետ Վրդ.ին: Վերջինս առած է Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան պէրաքը: Կը թելադրէ իր թղթակիցին, յարմար տեղ գտնել Հռոմ, վանատուն մը հիմնելու համար, որպէսզի Արեւելքէն աբեղաներ զրկենք հոն, կը գրէ, ուսման համար:

Ո՞վ էր արդեօք Հռոմի իր թղթակիցը. յայտնի չէ, որովհետեւ կը պակսի նամակընկալին անունը: Կայ միայն V.S. — Ձերդ Տէրութիւնը: Գուցէ Ս. Ժողովին քարտուղարն էր, որովհետեւ Մովսէս Հայոց դաւանութեան մասին տեղեկութիւններ կու տայ, զանազանելով պարզ հաւատացեալ ժողովուրդը ու եկեղեցականները՝ յայտնի հերետիկոսներէն, այսինքն՝ անոնցմէ որոնք գրապէս մուրա վարդապետութիւն մը կը պաշտպանէին: Այս յայտնի հերետիկոսներէն կ'անջատէ պաշտօնապէս Հայաստանեայց Եկեղեցին, որ՝ կը գրէ՝ կը ճանչնայ երկու բնութիւններու — աստուածային ու մարդկային — միացեալ ներկայութիւնը Քրիստոսի մէկ անձին մէջ: Կ'ընդունի, կը գրէ, նաեւ Քաւարանը (Il Purgatorio), զոր կը կոչէ Կայանք, որովհետեւ պաշտօնական Հայ Եկեղեցին կ'աղօթէ հանգուցեալ հոգիներուն համար, ու կը գիմէ Սուրբերուն բարեխօսութեան: Այս՝ «ապացոյց թէ Կայանք բոլոր հանգուցեալ հոգիներուն համար չէ» կը գրէ:

Ուրեմն, Մովսէս դեռ Արեւելք կը գտնուէր, ու վերեւ յիշատակուած 1632 թուականի Փետրուար 3ի Ս. Ժողովի նիստին քննութեան նիւթ եղող առաջարկն ալ Պոլիսէն գրով ինք ներկայացուցած պէտք է ըլլայ:

Հաւատաստիւ Ս. Ժողովին 1637ի Սեպտ. 20ի նիստով կ'որոշուի քննել տալ, ի պատրաստութիւն ծրագրուած տպագրութեան,

15. Հ. Գ. ԳԱԼԵՄՔԵԱՆ, Հայ Աստուածաշունչի տպագրութեամբ ջանքեր Ոսկանէն առաջ, «Հանդէս Ամսօրեայ» (ԻԸ), 1914, թ. 1, էջ 7-19:
AP (Archivio Propaganda), Acta 1632, v. 8, f. 11, n. 6; f. 19, n. 2; f. 34, n. 5. f. 85, n. 2.

Աստուածաշունչի գրչագիր օրինակը: Հաւանօրէն Յովհաննէս Խուլ պատրիարքին կտակած օրինակն է:

Յիշեալ ժողովին շարժում տուողը Յովհաննէս Անկիւրացին է (Մովսէս), որ Հռոմ զրկուած է Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Զաքարիայի կողմէ՝ այս բանիս հետամուտ ըլլալու: Ժողովը կ'որոշէ որ «քննուի, սրբագրուի ու տպուի ի պէտս Հայոց» որ անոր իշխանութեան ներքեւ կը գտնուին», այսինքն՝ Զաքարիա Պատրիարքին:

Սոյն նիստին մէջ, նկատի կ'առնուի, Ժողովին Հայրերու կողմէ, նաեւ Մովսէս հայ քահանային առաջարկը՝ իր Միքայէլ որդին Ուրբանոս վարժարան տեղաւորելու:

Հաւատաստիւ 1637ի Նոյեմբեր 14ի ժողովական նիստի ընթացքին կը զեկուցուի թէ Զաքարիա Վանեցի, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը, նուիրակ նշանակած է Յովհաննէս Մովսէս Անկիւրացին՝ իր կողմէ ներկայացնելու կաթողիկէ հաւատոյ դաւանութիւնը, ու նորոգելու՝ իր անունով՝ եկեղեցական հաղորդակցութիւնը Հռոմի Եկեղեցիին հետ. զոր կը հաստատէ նոյն Պատրիարքը 1638ի Ապրիլ 22ի նամակով, Ուրբանոս Ը. Պապին ուղղուած:

Յիշեալ նամակին մէջ, Յովհաննէս Անկիւրացին՝ «հոգեւոր որդի» Պատրիարքին, «քաջ թարգմանիչ» կ'որակուի, ու նաեւ կը յայտարարուի թէ իր նամակներն ու գործակատարն է. «որոյ պատուէր տուեալ եմք բազում ինչս» որ առ Սրբութիւնդ առանձին խաւսի. եւ այս ալ մեզ առաւել ծանօթ է եւ խորհրդակից. վասն որոյ յոյս ունիմք ի Քրիստոսէ՝ որ զայդ մեր մարդն քոյին Սրբութեան պարգեւացդ անտես չառնես. եւ դորա եղեալ փառքն եւ պատիւն՝ մեր անարժան յանձինն կու լինի»¹⁶:

1637ի Դեկտեմբերին ու յաջորդ տարին՝ 1638ի Յունուար 30ի նիստերուն մէջ, Ս. Ժողովին կարդինալները քննութեան կ'առնեն այն հարցը՝ թէ արդեօք հայ Աստուածաշունչը, որ Եօթանասնից թարգմանութեան վրայէն կատարուած է, նոյնութեամբ տպելու է՝ թէ Վուլգատա լատին թարգմանութեան համաձայնեցնելէ յետոյ: Տարակոյս չկայ թէ կը յաղթանակէ վերջին կարծիքը, նկատի առած Տրիտենդեան Ժողովին Դ. նիստին մէջ՝ 1546ի Ապրիլ 8ի տրուած վճիռը, ըստ որում Վուլգատա տպագրութիւնը իբր ապահով հիմք առնուած էր Ս. Գիրքի, ամբողջ Արեւմուտքի մէջ:

Նկատելի է որ Արեւմուտք տիրող եկեղեցական կանոններուն համաձայն, կարելի չէր հրատարակել, Ս. Գիրքի ու ծիսական որեւէ մատեան, առանց եկեղեցական խղճամիտ քննութեան ցանցէն անցընելու:

16. AP, Lettere diverse lingue (1631-1645), v. 18, f. 284; AP, Acta 1637, v. 12, f. 388, n. 7; f. 409, n. 4.

1638ի Փետրուարին Յանձնախումբ մը կը կազմուի նախ Նոր Կտակարանի քննութեամբ զբաղելու: Անդամներն են Հայազգի Յովհաննէս Անկիւրացին (Մոլինի), Հ. Դոմենիկոս ու Հ. Գասբար Հայազէտ կրօնաւորներ, եւ Հ. Պողոս Պիրոմալլի¹⁷:

Յանձնախումբին պաշտօնն է համեմատել հայ հիմ քարգմանութիւնը՝ Վալդաւա լատին քարգմանութեան հետ, ու այս վերջինիս հետ համաձայնեցնել¹⁸:

Կը հրահանգուի միանգամայն հետամուտ ըլլալ՝ դռնելու համար, ամբողջ Խտակոյ մէջ, թէ կա՞ն արդեօք ձեռնհաս հայազէտ կամ հայ աստուածաբաններ, զանոնք Հռոմ հրաւիրելու եւ այս աշխատանքին լծելու համար: Փաստեր են ասոնք՝ թէ հարցը լրջօրէն նկատի առնուած է Հաւատաստիւթի ժողովին կողմէ:

1638ի Յուլիս 19ի նիստին կը զեկուցուի Մոլինոյի առաջարկը, Վատիկանի տպարանին մէջ ձուլել տալու հայերէն տառեր ու ծաղկազիրեր: Ձեռնարկ մը՝ որ ան հոսկ ի գլուխ հանեց «բաղում չարչարանօք»:

Բայց ահա Նոր Կտակարանի աշխարհաբար թարգմանութիւնը՝ որ Նախիջևանի Ունիթոններէն ուղղուած է, կ'ուշանայ հասնիլ¹⁹:

Հ. Պողոս Պիրոմալլին աւարտած է նոր թարգմանութիւն մը, ինչ որ Ս. Ժողովի 1639ի Մարտ 21ի նիստի ընթացքին կը զեկուցուի, եւ ըստ խնդրոյ թարգմանչին՝ կ'որոշուի վերաքննել յիշեալ թարգմանութիւնը թէ արդեօք կը զուգընթանա՞յ Վալդաւային հետ: Գննիչներէն մէկը նոյն ինքն Պիրոմալլին է, իբր ընկեր իրեն կը տրուի փրանկիսկեան կրօնաւորը՝ Հ. Գասպար, որուն նպատակը է Յովհաննէս Անկիւրացին, ու կը յանձնարարէ եւս որ դրամական նպաստ մըն ալ սահմանուի ասոր, իբր սրբագրիչ²⁰:

1639ի Յուլիս 18ի նիստով դարձեալ քննութեան նիւթ կ'ըլլայ հայերէն տառեր ձուլել տալու առաջարկը, որ միշտ Յովհաննէս Անկիւրացիէն կու գայ²¹:

Նոյն տարուան Օգոստոս 19ի գումարման մէջ կը զեկուցուի Զաքարիա Պատրիարքի նոր դիմումը, որով կը հետապնդէ փութացումը հայ Աստուածաշունչի տպագրութեան²²:

1640ի Մարտ 14 նիստով Մոլինո քննիչ անուանուած է հայերէնի:

17. AP, Acta 1637, v. 12, f. 374v, n. 21; f. 420, n. 9; f. 426; 1638, v. 13, f. 16, n. 23.

18. AP, Acta 1638, v. 13, f. 35, n. 26; f. 149, n. 40; f. 184v; f. 250v.

19. AP, Acta 1638, v. 13, f. 313, n. 17; f. 414, n. 3.

20. AP, Acta 1639, v. 13, f. 263, n. 29; f. 296v, n. 11.

21. AP, Acta 1639, v. 13, f. 393, n. 17; f. 414, n. 3.

22. AP, Acta 1639, v. 13, f. 338, n. 28.

Եւ որոշուած է տպագրութիւնը, առ ժամս, Սաղմոսներու, լատիներէն բացատրութեամբ:

Նոյն տարուոյն Մարտ ամիսին, Հ. Պիրոմալլի Լվովի իր առաքելութենէն Հռոմ վերադարձած է, եւ իբր անդամ Յանձնախումբին, Ս. Ժողովին նպաստ կը խնդրէ՝ որպէսզի լծուի աշխատանքի²³:

Սակայն Հաւատաստիւթի Ս. Ժողովը Հ. Պիրոմալլին կը յանձնէ, 1640ի Մարտ 26ին, ուրիշ նորագոյն առաքելութիւն մը. այս անգամ դէպի Հայաստան, Փիլիպպոս Կաթողիկոսին, Լվովի հարցին առնչութեամբ²⁴: Հակառակ Մոլինոյի ջանքերուն ու հետապնդումին, իր ծրագիրը «վասն բաղում պատճառաց», յաջողութիւն պիտի չգտնէ: Որովհետեւ ոչ միայն ինք առանձին կը մնար, իբր անդամ նորակազմ Յանձնախումբին, այլ անշուշտ նաեւ անոր համար՝ որ մեկնակէտը, այն է Աստուածաշունչ մը տալ Հայութեան՝ որ ըլլար պարզապէս Վալդաւայի լատին թարգմանութեան հայացում, չէր համապատասխաներ ո'չ Յովհ. Անկիւրացիին, ոչ ալ Զաքարիա Պատրիարքին ծրագրին: Վիճ մը պիտի բացուէր Հայաստանեայց Եկեղեցիի պաշտամունքային դարաւոր ծիսակատարութեան մէջ. Բան մը՝ որ օտարը, այն ժամանակ մանաւանդ, ի վիճակի չէր հասկնալու²⁵:

Յովհաննէս Անկիւրացի յանկարծ կը բացակայի պատմութեան թատերաբեմէն:

Ս. Ժողովի 1641ի Սեպտ. 30ի նիստին մէջ կը զեկուցուի թէ Մոլինո վախճանած է, ան «որ շատ լեզուներ գիտէր ու լծուած էր հայ նոր Կտակարանի թարգմանութեան»: Հետեւաբար, կ'առաջարկուի ժողովի նիստին, որ Հռոմի հայ ուխտաւորներուն համար նոր քարո-

23. AP, Acta 1639, v. 13, f. 313, n. 17; f. 414, n. 3; f. 429, n. 12.

24. AP, Acta 1640, v. 14, f. 46-47v; f. 59; f. 67, n. 33. f. 120, n. 50; f. 53v; f. 89-91v.

25. Տրիդենտեան ժողովին Դ. նիստին (1546 Ապրիլ 8), ի միջի այլոց՝ քննուեցաւ Ս. Գրքի բնագրին հարցը: Յետ թուելու Հին ու Նոր Կտակարաններու կանոնական գիրքերը, լատին Վալդաւայ թարգմանութեան մասին հետեւեալ որոշումը անուանեցաւ. լատին թարգմանութեան մէջ «հնազոյն» Վալդաւայ, զոր դասուեցաւ երկար կիրառութեամբ՝ Եկեղեցւոյ մէջ հաստատուած է, հասարակաց ընթերցումներով, հակաճառութիւններով, քարոզութիւններով ու մեկնաբանութիւններով, կը նկատուի իբր հարազատ. ուստի ոչ ոք համարձակի ու որեւիցէ կերպով յանդգնի մերժել զայն:

Եւ յետ շեշտելու, ընդդէմ լատինական դրութեան, թէ Ս. Գրքին վաւերական մեկնաբանութիւնը Ս. Եկեղեցիին վերապահուած է, անոր տպագրական մեկնաբանութիւնը Ս. Եկեղեցիին վերապահուած է, անոր տպագրական մեկնաբանութիւնը Ս. Գրքը, նա մանաւանդ այս թեան գալով, կը սահմանէ «... այսուհետեւ Ս. Գրքը, նա մանաւանդ այս թեան գալով, կը սահմանէ հրատարակութիւնը, զոր հարկ է տալ լատինաւոր, սրբագրեալ, ոչ մէկուն ներքի է տալ կամ տալ տալ՝ ունիցէ կրօնաւոր, սրբագրեալ, առանց հեղինակի անունին, ոչ ալ զանոնք վաճառել կամ նոյն իսկ առանձին պահել, առանց որ կանխապէս քննութեան տնցած ու տեղոյն վիճակաւորէն վաւերացուած լինի...» (Denz. ed. 1922, nn. 784-786):

զիչ մը նշանակուի, Մոլինոյի տեղը, ու կը տրուի անունը հայազգի փրանկիսկեան Գոնվէնտուալ Հօր մը²⁶։

Անդրադոյն տեղեկութիւններ Յովհ. Անկիւրացիի հայ երէցի մասին կը քաղենք իր իսկ գրածներէն։

Վենետիկ, Սալիգաք-առու անունով ծանօթ տպարանի մը մէջ լոյս տեսած զոյգ գրքերու Յիշատակարաններուն մէջ, Յովհաննէս երէց Անկիւրացիին կու տայ իր մասին ինչ ինչ տեղեկութիւններ։ Այդ հրատարակութիւններէն մէկը Սաղմոսարանն է, տպ. 1642, միւսը Յիսուս Որդի, տպ. 1643ին։

Ահա այս վերջինիս կարեւոր տուեալները։ Յետ փառք տալու սուրբ Երրորդութեան երեք անձերուն, կը գրէ. «... ետ կարողութիւն նուազ եւ տառապեալ անձին իմոյ, Յովհաննէս Անկիւրացոյ Թարգմանչի, որ մականունն ըստ հռոմայեցւոց՝ Ճիւաքի Մոլինօ ասի, հասանել ի յաւարտ տպագրութեան արհեստիս, զոր բազում ջանիւք եւ շատ նեղութեամբ տքնեալ եւ աշխատեալ այս Զ. ամ է զոր կախեալ կամ վասն տպագրութեան արհեստիս, ապաւինելով ի յոյսն ամենեցուն ի Քրիստոս Աստուած եւ ի շնորհաբաշխ Հոգին Սուրբ, բարեխօսութեամբ Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին... եղի ի մտի զտպագրութեան արհեստն առ ի պայծառութիւն ազգիս Հայոց։ Այլ եւ պատճառ աշխատանաց մերոց այս էր. զի Յուդահայեցի Սրապիոն Կաթողիկոսն բազում փափաք ունէր վասն տպագրութեան արհեստիս, եւ ոչ եղեւ հասու։ Եւ ետ պատուէր աշակերտին իւրոյ Տէր Գրիգոր քաջ բարունապետին Կեսարիոյ, լինի եթէ դու կարողանաս տպագրութեան արհեստի, եւ նայ ոչ ընկալաւ։ Իսկ նա ինձ մեղաւորիս եւ անարժանիս իբր հարկս ի վերայ եղեալ, պատուիւրէր ինձ հանապազ եթէ լինի դու կարողանաս։ Վասնզի իմ ծանօթութիւն կայր ընդ ազգիս Ֆռանկաց՝ եթէ կարդալով եւ եթէ լեզուաւ։ Այս յանձին կալեալ ջան եղի ազօթիւք նոցա...»։

«Արդ եղեւ կատարումն եւ աւարտումն երգոյս Տեառն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսին, զոր անուանեալ կոչի Յիսուս Որդի, ի լաւ եւ յընտիր օրինակէ, բազում քննութեամբ եւ ըստուգանելով, ի Թ. Հայոց հազար եւ ՂԲ (1643), ի հայրապետութեան Տեառն Փիլիպպոսի սրբազան կաթողիկոսի, ի վայելուչ եւ ի դեղեցկաշէն կղզիս Վանատկոյ, մեծամեծաց հրամանաւ եւ քրվիլէմով»։

Ապա ազօթք կը խնդրէ անոնցմէ որ այս գրքէն պիտի օգտուին, իր եւ իր ծնողքին համար, նմանապէս իր դեռարոյս երկու դաւակնութեան՝ Միքայէլի եւ Գաբրիէլի համար։ Կը յանձնարարէ յիշել նաեւ Արամաթարիոն բժշկապետը ու Անքեղոս Բելիսեւոն, հաւանօրէն երկու յոյներ՝ որոնք իրեն ձեռնադրու եղած են ծախքերուն։ Իսկ Տարան-

տացի Մահտեսի Աստուածատուր ձեռք տուած է սրբագրութեան գործին²⁷։

Իսկ Սաղմոսարանի Յիշատակարանը, 1642ի տպագրութեամբ, ունի յիշեալ տեղեկութիւնը՝ թէ նախ Հռոմ եղած է չորս տարի «բազում աշխատութեամբ եւ բազում նեղութեամբ, եւ բազում չարչարանօք...», զոր միայն ծածկազէտ Ստեղծողը գիտէ, կ'ըսէ, եւ հոն պատրաստած է տառերը ու ծաղկադիրերը։

Հաւատաստիւթի տպարանին մէջ հայ նոր տառեր ձուլել տալու որոշումը առնուած է 1639ի Յուլիս 18ին, Ս. Ժողովին կողմէ, եւ գործադրութիւնը տեղի ունեցած է յաջորդ տարւոյն սկիզբը։ Ուրեմն, Հռոմի մէջ Մոլինոյի հետապնդումի աշխատանքը, Աստուածաշունչի տպագրութեան համար, տեւած պէտք է ըլլայ 1636էն մինչեւ 1640։

Վենետիկ ալ տարի մը աշխատած է, վասնզի, վերոյիշեալ տպագրութեան մէջ, էջ 218, կը հաստատէ թէ հինգ տարիներ տեւած են ընդ ամէնը իր տպագրական գործունէութիւնը։

Եթէ 1641ի Սեպտեմբեր ամսոյն վախճանած է, պէտք է հետեւցնենք որ զոյգ հրատարակութիւնները՝ որոնք 1642 եւ 1643 տարիներուն, Վենետիկ, լոյս տեսած են իր անունով ու իր զոյգ Յիշատակարաններով, հակառակ որ անոնք ապրող անձի մը անհատականութիւնը կրել կը թուին, յետ մահու հրատարակութիւններ են, եթէ չխորհինք որ Անկիւրացիին, Վենետիկեան կառավարութեան հին Թարգմանը, ուղած ըլլայ այլեւս Հռոմի Թատերաբեմէն քաշուիլ իր հետքը կորսնցնելով Հասարակապետութեան սահմաններուն մէջ։

Այդ զոյգ Յիշատակարաններու տուեալներուն համեմատ, Մոլինոյի տպագրական կոչումը ծագում առած է դրողմով Սրապիոն Ուդահայեցի Կաթողիկոսին։ Երբ Կաթողիկոսը չէ յաջողած լծել իր աշակերտը՝ Գրիգոր Կեսարացիին այս գործին, այս վերջինս ջանացեր է Յովհաննէս Անկիւրացիի Մոլինոյի փոխանցել զայն, քանի որ ան ծանօթութիւն ունէր «ազգիս Ֆռանկաց» եւ տեղեակ էր անոնց լեզուին։

Իսկապէս ալ Մոլինոյի ունեցած իտալերէն լեզուի ծանօթութիւնը անթերի է, դատելով սակաւ գրութիւններէն՝ որ մնացած են։ Անշուշտ տեղեակ էր նաեւ լատիներէնի եթէ ոչ Ֆրանսերէնի եւս։

Այս Յովհաննէս քահանայ Անկիւրացիին, ունի հակաճառական գրութեամբ մըն ալ, ընդդէմ Գրիգոր վարդապետ Կեսարացիին, որ՝ կ'ըսէ՝ այլազգիներու բռնութեամբ տիրացաւ Պոլսոյ պատրիարքու-

27. Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԶԱՐԲԱՆԱԼԵԱՆ, Հայկական մատենագիտութիւն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1883, էջ 578-598։ ԱՐԱՅ ԳԱԼԱՅՅԱՆ, Յուդայի եւ Յիշատակարաններ հայ հեռախօս գրքերու, «Միոն», 1967, Թ. 1-2, էջ 59-60։ Հ. ԱՐՄԵՆ ՂԱԶԻԿԵԱՆ, Հայկ. նոր Մոմգո. եւ Հերգո. ներսէս Կաթողիկոսի։ ՍԱՐՈՒԽԱՆ, Հոլանդացի եւ Հայերը ԺԶ-ԺԹ. դարերում, Վիեննա, 1920 (Ազգ. Մտնդ. ՃԺԴ. էջ 16)։

թեան. կայ նաեւ իտալերէն թարգմանութիւնը. իսկ գրուածքը անթուական է²⁸:

Դարձեալ՝ լատիններէնէ հայերէնի թարգմանած է Որտեղիոսի աշխարհագրական երկասիրութիւնը, 1742ին օրինակուած մատեան մը, Յարութիւն անուն գրիչէ մը. անտիպ գործ²⁹:

Աշխարհագրական Պատմութեան հատորին մէջ հիացումով կ'արտայայտուի Հայաստանի բնական գեղեցկութիւններուն վրայ. կը յիշատակէ չորս կաթողիկոսական եւ երկու պատրիարքական աթոռները, ու կ'աւաղէ որ Հայաստանեայց Եկեղեցին հաղորդակցութեան մէջ չէ Հռոմի Կաթողիկէ Եկեղեցիին հետ:

Յովհաննէս քահանայ Անկիւրացին այդ դարուն համար փայլուն ու զարգացած անձնաւորութիւն մը եղած ըլլալ կը թուի, որ ընթացքին ստանձնած էր Աստուածաշունչի եւ այլ հոգեւոր գիրքերու հրատարակութեան գործը. ինք իսկ կը գրէ. «տեսանէի զպապսոսութիւն գրեանց ազգիս Հայոց եւ վարանէի ի մտի եթէ զի՞նչ լինի հնար բաղմանալոյ Հին եւ Նոր Կտակարանաց. քանզի պատճառ նուազութեան այս էր, զի բազում ծախիւք եւ դժուարութեամբ հազիւ կարէ ոք ստանալ մի գիրք կամ երկուս եւ կամ երիս, թող թէ պիտոյանայ բազում»³⁰:

* * *

1644ի Ապրիլ 25ին գումարուած Հաւատաստիւնի Ս. Ժողովի նիստին մէջ, կարդինալ Բրանգատոյ կը զեկուցանէ՝ թէ Յովհաննէս Հերմանի մը տուած գրաւոր տեղեկութիւններէն կ'իմանայ որ Յովհաննէս Մկրտիչ անունով հայազգի կրօնաւոր մը Լիվոնոյ հասած է եւ հայերէն գիրքեր կը տպագրէ, զնա ըլլալով մամուլի վերաբերող գործիքներու բոլոր կազմը, եւ իբր թէ Հայաստան տանելով պիտի հրատարակէ եղբր կրօնքի դէմ իր գրուածքները:

Այս անգամ հայ Երուսաղէմէն է խնդրոյ առարկայ եկեղեցակաւնը: Ժողովը կը հրահանգէ Ս. Երկրի փրանկիսկեան Գոմիսարին, որպէսզի տեղեկագրէ ու ի հարկին հետեւի յիշեալ եկեղեցականին գործունէութեան³¹:

Յաջորդաբար, անդրադոյն եւ հաստատագոյն տեղեկութեանց ու լուսարանութիւններու հիման վրայ, 1645ի Նոյմբ. 21ին կը յանձնէ

28. AP. (Lettere lingue straniere), v. 180 ff.

29. ՆՈՐԱՅՐ ԵՊՍ. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, Մայի 8ուցակ Զեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. 29. ՆՈՐԱՅՐ ԵՊՍ. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, 1967, էջ 578-581 (թիւ 554):

Բ., Երուսաղէմ, տպ. Սրբոց Յեղեղ. 1642, էջ յհ (= 370), Յիշատակարան:

30. Սաղմոս ի Դաւիթ, տպ. Վենետիկ, 1642, էջ յհ (= 370), Յիշատակարան:

31. AP, Acta 1644, v. 16, f. 82, n. 27.

միեւնոյն վարդապետին՝ հայ Սաղմոսարանի տպագրութեան գործը³²:

Հուսկ ունինք Աղեքսանդր Է. Պապին (1655-1667) վճիռը՝ Աստուածաշունչի տպագրութեան առնչութեամբ³³:

Ահաւասիկ թէ ինչպէս աւելի քան կէս դարու տեւողութեամբ, Հռոմի եկեղեցական իշխանութիւնները, ընդառաջելով հայ Նուիրապետներու խնդրանքներուն, ճիշդ չեն խնայած հայ Աստուածաշունչի տպագրութիւնը ի գլուխ հանելու համար, ի սպաս դնելով ամէն աւակցութիւն, իրենց հնարաւորութեան չափով:

Բայց այդ ջանքերը, ցորձան հիմնական ձեռնարկին կը հայի, յաջողութեամբ պսակուած չեն: Ինչո՞ւ: Կը խորհինք թէ նախ՝ մասնազէտ նկատուած անձերուն կատարած աշխատանքը լիով գոհացում տուած չէ Ժողովի կարդինալներու ակնկալութեանց: Ապա նաեւ անոր համար՝ որ աշխատանքի ընտրուած մեթոտը, իբր մեկնակէտ առնելու Վալդաստ լատին թարգմանութիւնը՝ Ե. դարուն կատարուած հայ թարգմանութեան համար, որ Եօքսանսից յոյն թարգմանութեան վրայէն կատարուած էր, սխալ ուղեգիծ մըն էր: Իրենք, աշխատաւորներն անգամ, չզգացի՞ն արդեօք որդեգրուած ուղեգիծին անտեղութիւնները. եթէ ոչ ի սկզբան, գէթ աշխատանքի ընթացքին: Հուսկ Յանձնախումբին սակաւաթիւ անդամներն ալ չկըրցան լիով լծուիլ գործին: Անոնցմէ, Հ. Պիրոմալլին շարունակ կ'երթեկէր: Յովհաննէս Անկիւրացին վախճանեցաւ: Երկու կարեւոր յենարանները:

Բարդէն Վրդ. Թոփճեան կը գրէ. «Նախախնամութիւնը կարծէք կը փափաքէր Աստուածաշունչի հրատարակութիւնը հերետիկոս Հուլանդայում» կատարուէր³⁴:

Մենք այլապէս պիտի մեկնէինք, զգուշանալով մեղադրելէ անձեր՝ որոնք չունէին անհատական տեսակէտներ կամ շահեր, այլ միայն մտահոգութիւնը մեր իսկ կաթողիկոսներու եւ պատրիարքներու առաջարկներուն ընդառաջելու, անշուշտ թէ նոյն դարուն կանոնական Սահմանադրութեանց խղճամիտ յարգանքով: Կը խորհինք թէ Նախախնամութիւնը թոյլ չէ տուած որ յառաջանար ձեռնարկ մը՝ որուն մեկնակէտը անյաջող էր:

Այդ գործը վերապահուած էր հայ վարդապետի մը՝ որ Հռոմի եկեղեցիին հետ հաղորդակցութեան բնականոն յարաբերութիւնները մշակելով ու անխախտ պահելով հանդերձ, առանց օտարի միջամը-

32. AP, Acta 1965, v. 16, f. 461, n. 12.

33. DE MARTINIS R., Juris Pontificii de Prop. Fide, pars secunda, complectens Decreta, Instructiones... Vol. I. Romae, 1909, p. 124, n. 239.

34. Տէ՛ս «Միոն» 1966, Թ. 2-3, էջ 114:

սուրբեան – որ մեր պարագային՝ միայն խոչընդոտ կրնար ըլլալ, նկատած տիրող պողպատէ օրէնքը ու սուրբ-գրական ուսմանց աւանդական յետամնացութիւնը՝ այդ դարուն – միայնակ գլուխ հանէր այդ գործը, նոյնիսկ իր թերութիւններով հանդերձ, որոնք այդ դարուն համար անխուսափելի էին, ուսէ՛ ձեռնարկողի համար:

ԺԷ. ԴԱՐՈՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ՝ Ս. ԷՋՄԻԱՄԻՆ

ԺԷ. դարուն երեսնական թուականներուն Մովսէս Գ. Տաթեւացին ալ կը յիշուի որ Հռոմի առաջարկած ըլլայ դպրանոցի մը եւ «Հայկական տպարան» հիմնելու դադարարը (Ակինեան Հ. Ն., ամս., էջ 403):

ԺԷ. դարուն երկրորդ կէսը հազիւ կոխած, ՄԱՏԹԷՈՍ ԾԱՐԵՑԻՆ նախաձեռնութեամբ, Էջմիածնի կաթողիկոսներու հովանաւորութեան ներքեւ, կը շարունակուին ջանքերը հայ Աստուածաշունչի տպագրութեան:

Մատթէոս Ծարեցի, «Նօտար եւ սպասաւոր» Փիլիպպոս Կաթողիկոսի, հրամանով Յակոբ Զուղայեցի լուսամիտ Կաթողիկոսին, 1656ի Մայիս ամսուն՝ Իզմիրէն նաւ կ'առնէ դէպի Վենետիկ, ուր կը հասնի 40 օրուան ծովագնացութենէ ետք:

Վենետիկի մէջ չգտնելով, կը դրէ ան, հայերէն տառերու ճարտար յօրինող, կ'որոշէ Հռոմ անցնիլ. բայց հոն տիրող համաճարակ հիւանդութեան պատճառով՝ կը ստիպուի 14 ամիս ուշացնել իր մեկնումը: Ճանապարհները փակ էին:

Հռոմ, Ծարեցին վերահասու կ'ըլլայ՝ թէ «ոչ կային վարդապետը կատարեալ այսմ գործոյ, եւ մանաւանդ ոմանք արք հակառակողը եւ բարեացատեացը» կը յուզեն մեծ ժողովները ու մեծամեծները կը զրգռեն իրեն դէմ, ձեռնարկը խափանելու հետամուտ: Ասոնց սաղորանքներէն շարժած, հրաման ելած է, ինչպէս ինք կը հաստատէ, որ արհեստաւորներէն ոչ ոք իրեն յանձնէ արհեստին դադարիքը, զանցառուներուն պատիժ սպառնալով: Բայց, կը դրէ, մենք չհաւաքեկեցանք այդ սպառնալիքներէն, եւ շարունակեցինք Հռոմ մնալ ու թը ամիս, հետապնդելով մեր ծրագիրը՝ Կարդինալներու եւ Ս. Պապին մօտ: Բայց իր ջանքերը կը մնան ապարդիւն³⁵:

35. Այսօրինակ դժուարութիւններու համար է որ տպագրական ձեռնարկներու նըւերուն հայ վարդապետները, ժամանակին, անվստահութիւն ունեցան Հռոմի հանդէպ, ու մինչեւ իսկ անոնցմէ ոմանք անկէ՛ ձեռքադատուելու հնարքներուն դիմեցին: 1668ին լոյս տեսած «Գիրք հաւատոյ վասն իսկապէս Յիսուսի հաւատոյ» մատենի նախաբանին մէջ, կը յայտնուի այս միտքը. տպարան չունենալով մեր ազգին մէջ, կը նշուի՝ թէ ճշտել տալ տպել յերկիրն փռանկաց անմարթ է եւ անկար: Զի մերս դիրք ինքեանց գրոց է ներհակ. վասն որոյ ոչ

Մատթէոս՝ կ'ուղղուի դէպի Հոլանտա, Ամստերտամ գեղեցկալէն քաղաքը: Չորս տարի եւ ութը ամիս, գիշերը ցերեկին խառնելով, իր ծրագրին մէջ մասը կը յաջողի իրագործել՝ օգնութեամբ օտարազգի վարպետներու: Հոս ալ չեն պակսիր իրեն տառապանք «ի հակառակասիրացն եւ յոչ կամողացն զբարեգոյն գործս ի ձեռաց այլազեաց, եւ մանաւանդ մերայիմ չազանց ի սուտաճել կարգաւորաց եւ յաշխարհականաց, թէ՛ ի վենետիկ եւ թէ՛ աստ ի Ամստերտամ, որք փոխանակ օժանդակութեանն՝ զոր պարտ էին, դիմաբանեալ հակառակէին մշտաբար. բանիւք, գործովք եւ արդեամբք, եւ զառաջարկեալ գործ մեր խափանել ջանային. եւ թէ ոմանք բարեպաշտք օտարք կամէին օգնութիւն մեզ առնել, զայն եւս յուսահատեցունեն եւ ապաշաւել տային բարեգործութեան»³⁶: Բայց ինք անյողողող իր առաջադրութեան վրայ, կը սիրաշահի բարեկամներ ու պայմանագիր մը կը կնքէ Քրիստափոր Վան Դէյկի հետ, 1658ի Նոյեմբեր 27ին, ու ձուլել կու տայ երեք տեսակ հայերէն տառեր, որոնցմով, առ ի փորձ, կը սկսի տպագրել Յիսուս Որդին:

1660ի Դեկտեմբեր ամսուն կը հասնի մինչեւ Դ. պրակը, ու ահա պարտքերով ծանրաբեռնուած՝ անկողին կ'իյնայ: Յիսուս Որդիի Յիշատակարանը, ուսկից կը քաղենք այս տեղեկութիւնները, մինչեւ ցայսվայր Ծարեցի Մատթէոսին ձեռքով շարագրուած է. ատոր վերջին տողերը նուիրուած են իր Յիշեցեմներուն, ուր կը թուարկէ իր գերդաստանին անդամները: Այնուհետեւ, իր գործակիցը, Աւետիս Ղլիճենց, Ոսկան Երեւանցիի եղբայրն է՝ որ կը շարունակէ. «յորժամ տպեցաւ ԻԴ. տետրն, ի ցասմանէ եւ ի սաստիկ մեղաց իմոց, նօթար Մատթէոսն թվին Հայոց ՌձԺ Յունվար ամսին ԻԲ. լուս ի դարձաթ դիշերն ԺԱ ժամին մեռաւ»³⁷: Ծարեցի կը վախճանի 1661ի Յունուար 22ին:

Աւետիս Ղլիճենց, պարզ հայ վաճառական մարդ, որ դրանկանութենէ շատ լուր չունէր, բայց ազգասիրական դադարապաշտ զգացումներէ մղուած կը գործակցէր Մատթէոս Ծարեցիին, ինքզինքը

կամին եւ ոչ թոյլ տան առ ի բազմաճալ մերայնոց սրբոց վարդապետաց գրեցելոց». դժուարութեան մեծամասնութիւնը անկէ կու դարձնէ որ Հռոմի իշխանութիւնները անտեղեկ էին հայ լեզուին ու մշակոյթին, ուստի՝ ի վիճակի չէին դրաքննելու, համաձայն տիրող օրէնքներուն: Միւս կողմէ, իրենք՝ հայ վարդապետները ի վիճակի չէին դիտականօրէն պաշտպանելու Աստուածաշունչի հայ թարգմանութեան տարբերակները. անդին՝ անպակաս էին նաեւ չարաւեհայ թարգմանութեան ազդով հայ՝ քան թէ օտար: Պիտի տեսնենք, յաջորդաբար, թէ ինչպէս Ոսկան եւս կրեց այս, եւ իրմէ ետք՝ ուրիշներ ալ:

36. Յիշատակարան «Յիսուս Որդի» (Ամստերդամ, 1160): Հմտ. ԱՐԱՅ ԳԱՆԱՅ-ՃԵԱՆ, Յուդայի եւ Յիշակոմ, «Սին», 1967, Թ. 3-4, էջ 159-161:

37. Ամդ:

Իբր Դրբ կը զգայ, տպագրական կիսաւարտ դործին դիմաց, ինչպէս ինքն իսկ կը գրէ Յիշատակարանին շարունակութեան մէջ: Երկու ամիս տատամսոտ կը մնայ. հուսկ կը ձեռնարկէ գլուխ հանելու Յիսուս Որդիի մնացեալ տասնեւչորս պրակներուն ալ տպագրութիւնը: Կը նկարագրէ թէ ինչպիսի՜ դժուարութեամբ սրբագրութեան աշխատանքը առաջ վարած է:

Աւետիս կը հրաւիրէ իր եղբայրը՝ Ոսկան վարդապետը, Վանահայր Ուշոյ Ս. Սարգիս վանքին, որպէսզի ան ստանձնէ հոգը Ս. Էջմիածնի ու Ս. Սարգիս նուիրուած Ամստերդամի նոր տպարանին, ուր 1661-1662 տարիներուն, Ադրիանցի Կարապետ վրդ.ի գործակցութեամբ (աշակերտ Ոսկան վարդապետի) արդէն լոյս տեսած է «գեղապատմութիւն Սաղմոսարան»ը, 2700 տպաքանակով³⁸:

Այսպէս Մատթէոս Ծարեցի, Ղլիճենց Աւետիս բարեպաշտ աշխարհական վաճառականին հետ, ձեռնարկին թեքնիք մասը ապահոված էին, ու գետին պատրաստած Ոսկան վրդ. Երեւանցիին համար:

Ոսկան, իր համառօտ կենսագրականին մէջ, գետեղուած Առաքել Դաւրիթեցիի Պատմութեան մէջ, իրմէ հրատարակուած՝ 1669ին, Ամստերդամ (տե՛ս անդ, գլ. Ծէ), կը գրէ թէ Ծարեցին ճանչցուած իբր Սարկաւագ եւ գրագիր Փիլիպպոս Կաթողիկոսի, հանդիպած է իր եղբորը՝ Աւետիսի, որ էր «այր բարեպաշտօն եւ երկիւղած»: Յիսուս Որդիի տպագրութիւնը «մինչեւ ի խոստովանիմն հասուցեալ», Մատթէոս հիւանդ եւ պարտատէրներէն նեղուած, Աւետիսին կը դիմէ՝ փոխ գրամ ուղելով: Աւետիս կ'օգնէ իրեն՝ կրցածին չափ:

Այս կէտը, պարզապէս ակնարկուած Ոսկան վրդ.էն, յաջորդաբար Կարապետ վրդ. Ադրիանցիին, — որ ինքզինք աշակերտ կը ճանչնայ «Տեառն Ոսկոյ (= Ոսկանի) ամէնիմաստ հոգեւորապետի եւ փիլիսոփայի և դադմատականացն (լատիներէնի) թարգմանչի», — 1661-1662 տարիներուն տպուած Սաղմոսարանին Յիշատակարաններուն մէջ աւելի հանգամանօրէն կը մանրամասնէ, գրելով՝ թէ Ղլիճենց Աւետիս յանձն առած էր լիով ընդ առաջ գալ Ծարեցիի առաջարկին, մէկ պայմանով՝ որ տպարանը նուիրուէր Ս. Էջմիածնի եւ Ս. Սարգիս զոյգ վանքերուն: Տպուելիք 1200 օրինակ Յիսուս Որդիէն եւ 2000 օրինակ Սաղմոսարանէն գալիք հասոյթը կէս առ կէս պիտի բաժնուէր իրենց մէջ: Աւետիս իրեն բաժինը տրամադիր էր թողլու յիշեալ վանքերուն: Մատթէոսի մահուան պարագային՝ տպարանը ամբողջապէս սեփականութիւն պիտի ըլլար Ս. Էջմիածնի եւ Ս. Սարգիս վանքերուն:

38. ԱՐԱՅ ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ, Անդ: Հ. Գ. ԶՐԲԷՆ. Հյկ. Մոմգութ., էջ 598-600: ՍԱՐՈՒԽԱՆ, Անդ, էջ 192: «Հասկ», 1966, թ. 3-5, էջ 91:

Հեռատես եւ անչահախնդիր այս հայ վաճառականին պայմաններուն կը հաւանի Մատթէոս, եւ Ընկերակցութիւնը կը կազմուի: Աւետիս կը կանխէ տալ 750 մառչիլ, որ յետոյ մինչեւ 1000ի հասցուցած է: Ծարեցին կը վախճանի 1661ի Յունուար 22ին, այնուհետեւ Ս. Էջմիածին եւ Ս. Սարգիս հայ տպարանը կը մնայ համանուն զոյգ վանքերուն. անոր առժամեայ գործակալ կը մնայ Աւետիս, մինչեւ իր եղբոր՝ Ոսկան վրդ. Երեւանցիի ժամանումը:

Հաւանական է որ Աւետիսին ներկայութիւնը Ամստերդամ, Ծարեցիի կողքին, բոլորովին պատահական եղած չըլլայ: Իր եղբոր՝ Ոսկանի գիտութեամբ ու գուցէ նաեւ թելադրութեամբ եղած ըլլայ, եթէ ոչ նաեւ Յակոբ Կաթողիկոս Զուղայեցիի դրդումով, որուն հրամանով Ծարեցին ստանձնած էր այս առաքելութիւնը:

Ամէն պարագայի՝ բաց էր ճամբան Երեւանցի Ոսկան վարդապետին:

(Շար. 1)

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ